

İNSAN TOPLUMLARINDA
SİMGESEL EYLEM
DRAMALAR, ALANLAR VE METAFORLAR

VICTOR TURNER

ÇEVİREN
ÖNUR GAYRETLİ

VICTOR TURNER

Britanyalı antropolog (1920-1983). Manchester Üniversitesi'nde sosyal antropoloji alanında doktora derecesi aldıktan sonra Zambiya'daki Ndembu halkı üzerine yaptığı uzun soluklu saha çalışmalarıyla tanınmış, bu süre zarfında toplumsal bütünleşme ve çatışma süreçlerinin işleyişinde ritüellerin ve simgesel yapıların hayati bir rol oynadığını keşfetmiş ve bu çalışmaları sayesinde Clifford Geertz'le birlikte simgesel antropolojinin kurucu isimlerinden biri hâline gelmiştir. Özellikle toplumsal drama, komünite, liminalite ve antiyapı kavramlarıyla alana getirdiği açılımlar sosyal bilimlerde derin bir etki yaratmıştır.

Başlıca eserleri: *The Anthropology of Performance* (1986), *From Ritual to Theatre: The Human Seriousness of Play* (1982), *Revelation and Divination in Ndembu Ritual* (1975), *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (1969) [*Ritüeller: Yapı ve Anti-Yapı* (İthaki Yayınları, 2018)], *The Drums of Affliction: A Study of Religious Processes among the Ndembu of Zambia* (1968), *Schism and Continuity in an African Society: A Study of Ndembu Village Life* (1957)

ONUR GAYRETLİ

Trabzon'da doğdu (1980). Lisans ve yüksek lisans öğrenimini Dumlupınar Üniversitesi'nde sosyoloji alanında tamamladı. Boğaziçi Üniversitesi'nde İngiliz filolojisi ve Sorbonne Üniversitesi'nde Fransız filolojisi üzerine çalışmalar yaptı. On iki yıldır editör ve çevirmen olarak çalışıyor. Çevirdiği kitaplardan bazıları şunlardır: *Hegemonya ve İktidar* (2013), *Gramsci ve Eğitsel Düşünce* (2013), *Toplumsal Sınıf, Dil ve İktidar* (2014), *Zamanın Tohumları* (2020), *Ateş ve Kan: Avrupa İç Savaşı 1914-1945* (2021), *Uzak Okuma* (2021), *Başka Dünyaların Çocukları* (2021), *Olay* (2023), Anthony Giddens, *Söz Sizde Bay Brown* (2023).

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	11
GİRİŞ	13
I	
SOSYAL DRAMALAR VE RİTÜEL METAFORLARI	20
2	
DİNİ PARADİGMALAR VE SİYASİ EYLEM: THOMAS BECKET, NORTHAMPTON KONSİLİ'NDE	60
3	
HİDALGO: SOSYAL DRAMA OLARAK TARİH	102
4	
DOĞONLARIN KELAMI	164
5	
SOSYAL SÜREÇLER OLARAK HAC ZİYARETLERİ	174
6	
GEÇİŞLER, SINIRLAR VE YOKSULLUK: KOMÜNİTAS'IN DİNİ SİMGELERİ	240
7	
ANTİYAPI METAFORLARININ DİNİ KÜLTÜRDEKİ YERİ	283
TABLolar VE HARİTALARIN LİSTESİ	312
KAYNAKÇA	313
DİZİN	320

GİRİŞ

“Dramalar”, “geçişler”, “eylemler”, “süreçler”: Birazdan okuyacağınız denemeler, bu anahtar kavramlar etrafında dönecektir. Ayrıca “metaforlar” ve “paradigmalar” gibi mefhumların da derinlemesine ele alındığını göreceksiniz. Aslında burada, muhtelif toplumsal eylemlerin, bu eylemlerin aktörlerinin aklındaki (toplumsal deneyimin bir sonucu olarak doğrudan öğretiler ve örtük genellemelerle oluşan) metaforlar ve paradigmalar aracılığıyla biçim kazanan ve bazı çetin koşullarda, tarihe yeni metaforlar ve paradigmalar miras bırakan benzeri görülmemiş biçimler üretme yöntemlerini araştırmaya ve tanımlamaya çalışacağız. Başka bir deyişle başta Yeni Antropologlar¹ olmak üzere bazı meslektaşlarımla düşündüğü gibi toplumsal dinamikleri, özgül bir “program”ın ürettiği bir “performanslar” bütünü olarak görmüyorum. İnanın bana söz konusu insan türü ise doğal eylem hiçbir zaman büyük bir tasarımın mantıksal sonucu olamaz. Bunun nede-

¹ Eski antropolojinin sorulardan yola çıkarak yanıtları bulmak amacıyla araştırma yaptığını; antropologların bu minvalde sahaya inerek insanların arasında yaşadığını, onların günlük yaşamlarını gözlemlediğini, gelişen olaylardan hareketle insanların nasıl düşündüklerini, neye değer verdiklerini, nasıl ilişki kurduklarını ve neden korktuklarını anlamak için “sosyal organizasyon” ve “kültür” gibi kavramlar ile özetlenen ritüel metinlerini incelediklerini iddia ederek antropolojinin aslında evrensel yanıtlardan yola çıkması gerektiğinin altını çizen akım. Yeni Antropoloji, metodolojik olarak *a priori* doğruları göstermek ve kanıtlamak için gereken vakaları aramaktır. Bu çerçevede temel sorunun iktidarla ilgili olduğu ve iktidarın daima egemen sınıfların alt sınıfları sömürdüğü, ezdiği ve aşağıladığı bir sınıf hiyerarşisine tezahür ettiğini ileri süren Yeni Antropoloji'nin görevi, “sosyal adaleti” ve ezilenlerin çıkarlarını gözetmektir. Konuyla ilgili detaylı bir tartışma için bkz. Ardener, Edwin. “The New Anthropology and Its Critics.” *Man* 6, no. 3 (1971): s. 449-67 ve Philip Carl Salzman “The New Anthropology”, <https://www.mindingthecampus.org/2020/12/16/the-new-anthropology/>. (Çev.)

ni Dostoyevski, Berdyaev, Şestov ve diğer “yabancılaşmış” Rusların iddia ettiği gibi insanın “özgür iradesi”nin apaçık iyiye ve apaçık akla direnme yönündeki müzmin eğilimi değil, bizzat toplumsal eylemin süreçsel yapısıdır. Van Gennep, geçiş törenleri üzerine yaptığı karşılaştırmalı bir çalışmasında, insan kültürünün uzay-zamanda üç parçadan oluşan bir hareketin ayırımına vardığını göstererek çarpıcı bir keşifte bulunmuştu. Aslına bakarsanız Gennep daha ziyade ritüele odaklansa da meseleyi, ritüel dışı birçok süreci kapsayan bir paradigmayla ele almıştı. Ritüelleşmiş tüm davranışlarda, en azından kültürel bir senaryoya uygun olarak davrananların normatif taleplerden özgürleştikleri –daha doğrusu pozitif hukuka dayalı siyasi sistemlerde birbirini izleyen konumlar arasında gidip geldikleri– bir uğrak olduğu konusunda çok ısrarlıydı. Eh, düzenlenmiş dünyalar arasındaki bu boşlukta, neredeyse her şey gerçekleşebilir.

Bu “liminalite”² fasılasında kişinin yalnızca kendi sosyal konumundan değil, tüm sosyal konumlardan uzak durma ve potansiyel olarak sınırsız bir dizi alternatif sosyal düzenleme tasarlama olanağı vardır. Son derece intizamlı tüm toplumlarda bu tehlikenin farkına varıldığı, “kabile” toplumlarındaki genişletilmiş kabul törenleri gibi güçlü geçişler sırasında normatif yapının kontrolünden çıkan kişileri koruyan ve kısıtlayan tabuların çoğalması ve sanayi toplumlarında *ancien*

² İlk kez Arnold van Gennep tarafından 1909 yılında yayımlanan *Les rites de passage* (*Geçiş Ritleri*, çev: Oylum Bülbül, Nora Kitap, 2022) başlıklı kitapta kullanılan ve Latince *limen* (eşik) kelimesinden türetilen antropolojik kavram. *Liminalite*, katılımcıların artık ritüel öncesi statülerine sahip olmadıkları ancak henüz ritüelin sonunda sahip olacakları statüye erişemedikleri bir geçiş töreninin ortasında yaşanan kararsızlığı, kafa karışıklığını veya yönelim bozukluğunu ifade eder. Bu bağlamda ilk veya liminal öncesi aşama ayrılık aşamasıdır; orta veya liminal aşama geçiş aşamasıdır, üçüncü veya liminal sonrası aşama ise topluma yeniden bütünleşme aşamasıdır. Antropologlarca bu kavramı yeniden ele alıp “önemini yeniden ve daha güçlü bir şekilde hatırlattığı” kabul edilen Victor Turner, 1967 yılında yayımladığı “Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites of Passage” (*The Forest of Symbols*, Cornell University Press) başlıklı deneme ile kavramın küçük ölçekli toplumlarda ritüel geçişlere yönelik kısıtlayıcı kullanımından uzaklaşmaya başlamıştır. (Çev.)

régime'in aksiyomlarını ve standartlarını yıkmak için edebiyat, film ve araştırmacı gazetecilik gibi “liminoid” türleri kullananlara karşı çıkarılan yasalarla –hem genel hem de özel durumlarda– açıkça ortaya konmaktadır.

Doğrusunu söylemek gerekirse program, liminalite olmaksızın da performans üzerinde belirleyici olabilir. Ama liminalite söz konusu olduğunda, saygın programların altı oyulabileceği gibi, birden fazla alternatif program da oluşturulabilir. Yekpare, iktidar destekli programlar ile bunların birçok yıkıcı alternatifi arasındaki çatışmalar, içerisinde sadece program niteliğindeki *gestalten* değil ayrıca farklı programlar arasında da birçok seçeneğin sunulduğu sosyokültürel bir “alan” yaratırlar. Sanat eleştirmeni meslektaşım Harold Rosenberg’in defaatle belirttiği gibi, herhangi bir toplumun herhangi bir anda sahip olduğu kültür, kendi başına bir sistem, tutarlı bir bütün olmaktan ziyade, geçmiş ideolojik sistemlerin enkazı ya da “serpintisi” gibidir. Tutarlı bütünler var olabilir (ama bunlar bireysel düşüncelerde, bazen de saplantılıların veya paranoyakların düşüncelerinde yer etme eğilimindedir). Bununla birlikte, insanların sosyal grupları, geleceğe açıklıklarını, iyi yaşamın ne olabileceğine dair metaforlarının çeşitliliğinde ve paradigmalarının çekişmesinde bulmaya meyillidir. Eğer bir düzen varsa da nadiren önceden belirlenmiştir (her ne kadar süngüler bazı siyasi şemaları geçici olarak desteklese de); düzen, her biri kendi içinde ikna edici bir paradigmaya sahip, çatışan ya da uyuşan iradelerin ve zekâların ürünüdür.

Sosyal süreçlerin önemli bir bölümü incelendiğinde, sınırlı ve geçici sonuçların neredeyse sonsuz bir çeşitlilik gösterdiği görülür. Bu sonuçlardan bazıları programa daha bağlı görünürken, bazıları da tam yapısal eklemlemeden kaçınmaktadır. Oysa süreçsel olarak bakıldığında insan toplumunun kuşatıcı niteliği, bireylerin çocukken kabul etmeye koşullandıkları davranış ve düşünce modellerinden, kalıplarından ve paradigmalarından zaman zaman uzak durma ve nadiren de olsa kendileri yeni kalıplar yaratma ya da yenilikleri kabul etme

kapasitesidir. Evrimsel biyolojinin tanıklığını kabul edersek, bu kapasitelerde gizemli hiçbir şey yoktur. Evrimleşen türler uyumlu ve esnekler; radikal çevresel değişim karşısında, bir türü yok olmaya mahkûm eden genetik programlama biçiminin kısıtlamalarından kurtulurlar. Bu nedenle insanın simgesel “kültürel” eyleminin evriminde, biyolojik evrimdeki açık uçluluğa karşılık gelen süreçleri aramalıyız. Bana kalırsa böylesi süreçleri, bu liminal ya da “liminoid” (sanayi sonrası devrim) simgesel eylem biçimlerinde, geçmişin tüm standartlarının ve modellerinin eleştiriye tabi tutulduğu ve sosyokültürel deneyimi tanımlamanın ve yorumlamanın yepyeni yollarının geliştirildiği bu serbest zaman etkinliği türlerinde bulabiliriz. Bu formlardan ilki felsefe ve bilimde, ikincisi ise sanatta ve dinde ifadesini bulur.

Elinizdeki çalışmada, bir yandan –Becket ve Hidalgo’nun biraz tezat oluşturan vakalarında olduğu gibi– özgecil bir dava uğruna şehitliğin onanması misali bazı “kök paradigmalarda”ın gücünü ve etkinliğini bir yandan da –II. Henry ve Becket ile Hidalgo ve İspanya’nın Meksika üzerindeki hegemonyasını muhtelif nedenlerle destekleyen eski dostları arasındaki çatışmalarda olduğu gibi– çatışan grupların ve önemli şahsiyetlerin kendi paradigmalarını kanıtlayıp hasımlarının paradigmalarını çökertmeye çalıştıkları sosyal dramaları incelemeyi arzuluyorum. Ayrıca, ulusal sınırları aşan uzun yolculukların zorluklarını ve bu yolculuklar sırasında yaşanan beklenmedik felaketleri makul görmekle yetinmeyip görkemli hâle getirmek için bireyleri belirli bir inancın değerlerine kayıtsız şartsız bağlayan hac yolculukları gibi dinî paradigmalara sürekli olarak yeniden canlılık kazandıran süreçleri de ele aldım. Dinî paradigmaların, belirli şartların sağlanması hâlinde temel ve merkezî paradigmaya yeniden dâhil olan karşıparadigmaların düzenli olarak ortaya çıkmasıyla da desteklendiğinin altını çizmek isterim. Bu süreci, örnekleriyle birlikte “Dinî Kültürde Antiyapı Metaforları” başlıklı bölümde Hint kültürü bağlamında anlatmaya çalıştım. Bunun daha geniş bir uygulama

alanı bulduğuna, bu bağlamda Avrupa’da ve Çin’de yaşanan dinin gelişim döngüleri hakkında söyleyecek bir şeyleri olduğuna inanıyorum. Tahmin edebileceğiniz gibi, dün liminal olan bugün kararlı hâle gelir, bugün çevre olan yarın merkez olur. Hayır, hayır, burada insanın tarihsel sürecinin döngüsel ve tekrarlayan bir süreç olduğu yaklaşımını savunmuyorum elbette. Daha ziyade bu döngüsel ve tekrarlayan tarihsel süreç yaklaşımının kendisinin bir dizi olanaklı süreçsel alternatiften yalnızca biri olduğunu iddia ediyorum. Öte yandan tarihin, tüm ileri hareketlerin geçmişe hiçbir şey borçlu olmayan parlak fikirlerin sonucu olduğu benzersiz, tekrarlanmayan evreler silsilesi olarak kabul edildiğini de görebiliriz. Bu zıt görüşler arasında birçok düzeyde karşılıklı uyum mümkündür. Bu anlamda simgesel eylemin “önemli” kabul edilen türlerinin –(“doğdukları dönemde”) ritüel, mit, tragedya ve komedyanın–, toplumsal sürecin döngüsel ve tekrarlayan bir süreç olduğunu iddia eden yaklaşımlara derinlemesine nüfuz ettiğini, (modern sanatlar ve doğa bilimleri gibi) Sanayi Devrimi’nden bu yana gelişen türlerin (arı araştırma, eğlence, seçkinlerin çıkarları olarak kabul edildiğinden) avamın gözünde daha önemsiz olsa da insanların birbirleriyle ilişki kurma biçimlerini ve bu ilişkilerin içeriğini değiştirme konusunda daha büyük bir potansiyele sahip olduğunu öne sürebilirim. Modern sanatların ve doğa bilimlerinin etkisi bu bakımdan daha sinsi olmuştur. Doğrudan sınai üretim alanlarının dışında oldukları, bu bağlamda kabile ve erken dönem tarım toplumlarındaki liminal süreçlerin ve olguların “liminoid” benzerlerini oluşturdukları için bu “dışında olma” durumu onları bir toplumun üyelerinin zihinleri ve davranışları üzerinde dolaysız bir işlevsel etkide bulunmaktan uzaklaştırır. Onların failleri ya da izleyicileri olmak *isteğe bağlı* bir faaliyettir; haricî normlardan kaynaklanan bir zorunluluğun ya da kısıtlamanın olmaması, onlara bireysel bilinçler tarafından daha kolay özümsemelerini sağlayan keyif verici bir nitelik kazandırır. Böylece keyif, inovatif değişim bağlamında ciddi bir mesele hâline

gelir. Elinizdeki çalışmada bu nokta değerlendirme dışında bırakılmıştır ama değişim içerisindeki karmaşık toplumlar (12. yüzyılın İngilteresi, 19. yüzyılın Meksikası, Ortaçağ Hindistanı, hac süreçleri için uygun mekânlar olarak Ortaçağda ve modern dönemde Avrupa ve Asya) ile ilgili düşüncelerim, tam da bu formülasyonu işaret etmektedir.

Mevcut bağlamda “alanlar”, paradigmaların kesin bir dille ifade edildiği, pekiştirildiği ve çatıştığı soyut kültürel bölgelerdir. Bu tür paradigmalar, birçok türden sosyal eylem dizisinin üretilmesine olanak tanıyan ama hangi dizilerin hariç tutulması gerektiğini de belirleyen “kurallar” kümesinden oluşurlar. Paradigma çatışması, dışlama kuralları üzerinde ortaya çıkar. “Arenalar”, paradigmaların metaforlara ve simgelere dönüştüğü, siyasi iktidarın harekete geçirildiği ve etkili paradigma taşıyıcıları arasında güç mücadelesinin yaşandığı somut ortamlardır. “Sosyal dramalar” ise bu taşıyıcılar arasındaki mücadelelerin aşamalarını temsil etmektedir. Bu soyut formülasyonlar, elinizdeki çalışmayı meydana getiren yazıların temelini oluşturmaktadır. Hindistan, Afrika, Avrupa, Çin ve Mezoamerika’yı, antik toplumdan Ortaçağ’a ve oradan da modern devrimci zamanlara kadar didik didik etmeye çalıştım; bunu yaparken coğrafyanın ve tarihin dehlizlerinde yol aldım. Laf aramızda, bu disiplinlerdeki yetkinliğimin sınırlarını birçok kez aştığımı itiraf ediyorum. İnsanlığın özü itibarıyla yekpare olduğunu fakat bunu ifade ederken çeşitlilik gösterdiğini, çeşitliliği içinde uyarlanıcı olmanın da ötesinde yaratıcı olduğunu düşünüyorum. İnsan üzerine yapılacak herhangi bir ciddi çalışma, onu gittiği her yerde takip etmeli ve Florian Znaniecki’nin “hümanistik katsayı” olarak adlandırdığı, sosyokültürel sistemlerin sadece anlamları için değil, varoluşları için de *bilinçli* insan faillerin katılımına ve insanların birbirleriyle kurdukları ilişkiye bağlı olduğu hususunu dikkate almalıdır. Antropologları, değerlerin en bilinçli seslerinin “liminoid” şairler, filozoflar, tiyatro yazarları, romancılar, ressamalar vs. olduğu karmaşık eğitilmiş kültürler

üzerinde geniş çaplı çalışmalar yapmaya yönlendirmesi gereken de işte bu “bilinç” faktörüdür.

Bu kitap, disiplinin sınırlarının ötesine geçtiği için zorunlu olarak bir program niteliği taşımaktadır. Başlıca kusurları da işte bu tür bir istilacı göçebelikten kaynaklanır. Öte yandan meslektaşlarımdan, insan düşüncesinin ve sanatının ustalarının uzun zamandır yaşadığı bu topraklarda daha rahat yaşamalarını sağlayacak hümanistik becerileri edinmelerini rica ediyorum. Eğer birleşik bir insan bilimi, özgün bir antropoloji mümkün olacaksa bu zorunludur. Bu nedenle, davranış biliminin yöntemlerini terk etmek bir yana, bu yöntemleri yenilikçi, liminal bir yaratığın davranışlarına, bireysel üyeleri arasında Homeros, Dante ve Shakespeare’in yanı sıra Galileo, Newton ve Einstein’ın da bulunduğu bir türe uygulamanın gerekliliğini vurguluyorum.